

Питання історичного краєзнавства

В. О. ФІЛІПЧУК (Київ)

Початки українського національного відродження на Буковині

Із занепадом у середині XIV ст. Галицьке-Волинського князівства Буковина — складова частина давньоукраїнських земель — на довгий час опинилася під іноземним пануванням. Близько чотирьох століть вона входила до складу Молдавського князівства, яке було під протекторатом Туреччини, а в 1774 р., після довгих військово-дипломатичних інтриг і міждержавних переговорів, Буковину зайняли австрійські війська. З того часу починається новий, 144-річний період в історії цієї української землі, протягом якого відбулися величезні зміни як в соціально-економічному, демографічному, так і в суспільно-політичному та культурному аспектах.

У 1774—1776 рр. Буковина знаходилася під управлінням Австрійської військової адміністрації, а після декрету Йосифа II від 6 серпня 1786 р. вона була прилучена до Галичини як окремий округ. 4 березня 1849 р. Буковину проголосили автономною провінцією Австрії — герцогством, а в 1861 р. цісарським патентом визначався її правовий статус і форми управління. Край очолював президент, якого призначали цісар і сейм, що обирався за куріальною системою. Буковина була поділена на 15 повітів, які очолювали повітові старости. Така форма управління проіснувала тут до початку наступного століття ¹.

В 1851 р. у Буковині проживало близько 378 тис. чол. (німці, євреї, поляки, вірмени, чехи, росіяни й ін.). Основну масу населення становили українці та румуни. Чисельність кожної групи і до сьогодні є предметом дискусій, особливо щодо кількості українців і румун. Причини розходжень пов'язані з особливостями австрійських переписів населення в той час. Так, терміном "волохи" позначали одночасно як національну — румунську, так і релігійну — православну приналежність. Частина українців називала себе також "волохами" через православне віросповідання. Українцями-"русинами" іноді взагалі позначали українців греко-католицького віросповідання.

За переписом 1851 р., українці становили 37 % населення краю, румуни - 46 %, у 1880 р., - відповідно - 42 % і 33 %, у 1890 р. - 41,56 і 31 %². Таким чином, можна констатувати, що у другій половині XIX ст. українці становили відносну більшість населення всього краю й абсолютну — у північній і західній Буковині (Чернівецький, Садгирський, Кіцманський, Вижницький, Вашківський, Заставнівський та інші повіти)³.

Розглядаючи соціальну структуру українців Буковини того часу, треба зазначити, що тут яскраво відобразилися характерні для всіх українських земель особливості: провідні в економічному й освітньо-культурному розвитку прошарки — дворянство, буржуазія, переважна більшість інтелігенції — асимілювалися і ставали частиною пануючої нації — румунської чи німецької на Буковині. Свою національну ідентичність зберігали лише дві соціальні групи — селянство і певна частина інтелігенції — світська, як на Надніпрянщині, або духовенство, як в Галичині і Буковині⁴.

Більше 90 % українців Буковини займалися сільським господарством, менше 5 % їх було в торгівлі і промисловості, решту становила інтелігенція. Серед землевласників ключові позиції займали румуни, поляки, вірмени, євреї, німці, у торгівлі і промисловості — євреї і німці, в адміністративному управлінні, вищій освіті - - німці⁵. Сам край ще в кінці 80-х років був на передостанньому місці в Австрії щодо співвідношення зайнятих у промисловості, на останньому — у сфері обслуговування та по чисельності інтелігенції, на першому — зайнятих у сільському господарстві⁶. Серед українців майже не було урядовців, власників великих маєтків і нерухомості. Інтелігенція в основному складалася з православного та греко-католицького духовенства і нечисленного вчителства. Це свідчить про те, що в українців у той період була відсутня власна завершена соціальна структура тогочасного суспільства. Причому всі визначальні ролі у суспільному розподілі праці займали іншонаціональні елементи, які мали економічно-матеріальну перевагу, домінували в прийнятті політичних рішень, у культурно-освітньому розвитку⁷.

Звідси можна було зробити і висновок про освіту українців. Вона почала розвиватися лише із середини XIX ст. У цей час створюється мережа народних шкіл (у 1843 р. їх було 25, а у 1869 р. — вже 154), засновується учительська семінарія, розширюються заклади духовної освіти⁸. Проте як науково-педагогічний рівень шкільних програм, підручників, так і самих учителів був дуже низьким. Основними предметами були теологія, читання, писання, арифметика, у вищих класах — німецька, румунська чи українська мови та література, історія, географія. Якщо природничо-гуманітарні дисципліни, що викладалися німецькою мовою, знаходилися під впливом європейських наукових течій і літературних напрямів, а румуномовна освіта отримувала матеріальну допомогу і розвивалася під впливом румунського національного відродження, то українська освіта довгий час знаходилася у зародковому стані у формі викладання релігійних дисциплін на старослов'янській мові та однокласових народних шкіл, "дяків" тощо⁹.

Про примітивний рівень української освіти, навіть у порівнянні з румунською, свідчить хоча б лист дирекції видавництва шкільних підручників у Відні до крайового уряду Буковини від 1866 р., в якому наводяться дані про підручники, видані для Буковини. З 16 підручників 10 були надруковані румунською мовою, 3 — німецькою, 2 — польською та 1 — по язичеству під назвою "Сто образков природы"¹⁰.

Про низький рівень викладання свідчить і те, що у реальній школі в Чернівцях українська література обмежувалася творами давньоруської літератури і згадкою про І. Котляревського. Тому й не викликає здивування

невеликий інтерес до української мови та літератури у молоді. Наприклад, у 1864 р. на українську мову тут записалися 118 школярів, на румунську - 260, хоча самих румун було всього 152, а українців — 179¹¹. Кількість письмених українців у 1860-х роках становила лише кілька відсотків від усього українського населення краю. Відповідно, чисельно база для національного самоусвідомлення, зародження і розвитку національного руху українців Буковини була дуже обмеженою.

Загалом українці краю представляли "аграрну націю" з деформованою внутрішньою структурою та браком економічно міцних і, відповідно, "політичне активних соціальних верств"¹², етнічну масу, головною ознакою, що відрізняла їх від інших, була мовно-фольклорна єдність.

З початку ХІХ ст. серед інтелігенції проявляється інтерес до своєї пісенної культури, мови, з'являються паростки літературної діяльності, як, наприклад, збірник українських і румунських народних та церковних пісень священника Івана Велегорського, датований 1806 р. Один з віршів, розміщених тут, вважається першим літературним твором на Буковині. Існують також дані про появу різних українських літературних пам'яток у цьому регіоні у 20—30-х роках¹³.

Особливо яскравим свідченням етнонаціональної еволюції того часу є літературна творчість буковинських літераторів, яких розділяють на старше й молодше покоління. До першого відносять священників Василя Ферлеєвича та Гавриїла Продана. Гавриїл Продан (1816—1844), за твердженням С. Смал-Стоцького, першим почав на Буковині писати вірші "руською мовою". Написані "без найменшого поетичного таланту", вони все ж показували буковинським українцям, що можна і рідною мовою "виявляти письмово свої думки і почуття"¹⁴.

Василь Ферлеєвич (1783—1851) також, як і Г. Продан, писав свої твори церковнослов'янською мовою на релігійні й австропатріотичні теми, хоча народна мова в нього вживалася вже частіше. Безперечно, що далекі від народної культури, ці твори не мають якоїсь літературної цінності, проте важливі як черговий крок на шляху національної самоідентифікації. В цьому їх цінність, хоча деякі автори вважають їх творчість лише "однією з культурних підвалин реакційного старорусинства на Буковині"¹⁵. Мається на увазі належність цих авторів до старшого покоління москвофілів, про що детальніше мова йтиме далі.

Вагомий вплив на буковинських українців мали галицькі інтелігенти, які постійно прибували на Буковину. Прикладами є професори Барановський, Левицький, урядовець Панкевич, священник Литвинович, які вже на початку 1840-х років постійно виявляли у різний спосіб свою українськість. Через галичан в Буковині поширювалися передові ідеї великоукраїнських мислителів і політичних діячів.

Досить активно цікавився буковинськими справами центральний часопис галицьких українців "Зоря Галицька", де з'явився ряд полемічних статей на захист українців Буковини¹⁶. Вони були відповіддю на появу в німецько-румунській газеті "Vesovina" дописів про Буковину як про виключно румунську землю.

Головні події на Буковині відбувалися в основному на селі. З восьми обраних від краю депутатів п'ятеро були українськими селянами, що реально відображало національно-класову структуру населення регіону. Українські послы рішуче виступили проти домагань румунської верхівки відокремити Буковину від Галичини, що відповідало прагненням останніх створити окремий румунський коронний край.

Для українських селян і їх послів боротьба проти відокремлення обумовлювалась як національними, так і соціальними інтересами. Важливи-

ми факторами були і мовна та етнічна єдність, і румунський гніт, і те, що в Галичині на кілька місяців раніше було проголошено про скасування панщини. Про домінування соціального фактора в боротьбі за єдність з Галичиною говорить і те, що православний клір українського походження підтримував румунські сепаратистські домагання. На соціальному ґрунті розвивався і селянський рух під проводом Лук'яна Кобилиці у 1848—1849 рр., який був придушений австрійською владою. Загалом можна констатувати, що у середині XIX ст. серед українських селян все ж існували певні елементи етнонаціональної свідомості. Про це свідчить петиція представників 35 буковинських громад у 1848 р., де маніфестується єдність буковинських русинів і Буковини з рештою українських земель¹⁷.

Протягом 1850-х років ми не знаходимо якогось значного прогресу в розвитку процесів національного самоусвідомлення, хоча в той час відбулося ряд важливих подій у житті українців, зокрема в галузі освіти. В 1851 р. у Чернівецькій гімназії урядовим рішенням був введений курс української мови. Протягом 1855—1859 рр. було відкрито 22 народні школи, а до кінця 60-х років їх уже налічувалося 154 з 184 учителями. Отже, за неповних двадцять років було відкрито близько 120 народних шкіл, де викладали українською мовою. Все це сприяло розвитку освіти серед народних мас, збільшувало кількість українських інтелігентів, які будували підвалини національного відродження Буковини.

Початок національного відродження на Буковині можна віднести до 60-х років XIX ст., тобто дещо пізніше інших українських земель. Це пояснюється рядом причин: відсутністю міцного зв'язку з рештою українських земель, де відродження почалося раніше, румунізаційною антиукраїнською політикою румунських урядових і церковних кіл, негативним ставленням австрійської влади до проявів національного життя тощо. У порівнянні з Галичиною тут не було такої важливої ланки, як релігійна окремішність, різниці у віросповіданні пануючого і пригнобленого народу — греко-католицька церква довгий час була головною ознакою української відмінності в Галичині, православ'я ж на Буковині, спільне для українців і румун, чи не до кінця XIX ст. було знаряддям румунізації. У Наддніпрянщині ж, на відміну від Буковини, була сильна історична пам'ять про недавню автономію і козацтво, зберігалися залишки колишньої гетьманської еліти, яка, хоч і русифікувалася, проте ще надовго зберегла свій локальний, територіальний "малоросійський" патріотизм, що дає деяким дослідникам змогу говорити навіть про "малоросійську політичну націю" кінця XVIII — початку XIX ст.¹⁸

Хоча, повторимо, що і до цього часу українські селяни краю зберігали свою мову, традиційну культуру, фольклор, усну творчість, місцевий патріотизм, мали певні зв'язки з Галичиною та Наддніпрянщиною, тобто все те, що являє собою ознаки суто етнічної свідомості. Проте з 1860-х років з'явилися нові значні фактори, які спричинили хвилю національного пробудження. Так, певним каталізатором цього процесу стали активізація національного життя в Галичині, поширення національної думки та літератури з Наддніпрянщини і поява визначних буковинських літературно-мистецьких діячів¹⁹. Особливо важливу роль у даному процесі відіграли талановиті поети (це цілком характерно для загальноукраїнського розвитку національного відродження) і громадські діячі — Ю. Федькович, брати Воробкевичі. Їх життя, творчість, громадська діяльність, особливо Ю. Федьковича, дали могутній поштовх національному пробудженню. Зрештою, літературна еволюція самого Федьковича також розпочалася з національного самоусвідомлення.

Зростання кількості національне свідомих українців проходило досить повільно, залежало від цілого ряду обставин, зокрема від внутрішніх відносин буковинського духовенства. Буковинці стежили за національним розвитком галичан, а одним з центрів, де проходила полеміка буковинців щодо свого національного самоусвідомлення, стала львівська газета "Слово", в якій з 1861 р. регулярно друкувалися дописи про Буковину, що ілюстрували еволюцію поглядів, ідеологічних течій, національного самоусвідомлення²⁰. Хоча не варто перебільшувати як вплив "Слова", так і самих галичан на пошвавлення національного руху — вирішальними були об'єктивні фактори національної еволюції.

Значним, а у певному розумінні навіть визначальним чинником активізації українського відродження у краї, особливо із середини 1860-х років, стала нова, ліберальна державна політика австрійських властей, зокрема, щодо національних груп імперії. У Буковині австрійська державна політика була досить сприятливою до українців, порівнюючи з урядовим ставленням до них у інших землях. Варто хоча б лише порівняти результати національного відродження у Буковині з цього часу до початку першої світової війни з такими ж результатами Наддніпрянської України, де такого сприяння не було, та із Закарпаттям, де це сприяння було мінімальним і досить специфічним, чи з Галичиною, де державна політика здійснювалася руками поляків, що сприймали українців як польську етнічну категорію і ставилися до їх національного відродження вороже, — і логічний висновок про роль державної політики у націотворенні приходить сам по собі. Протягом 1860-х років і до початку XX ст. підйоми і спади українського національного відродження відображали зміни в урядовому курсі щодо українців, хоча тут наявний і зворотній зв'язок, певний взаємовплив, своєрідний ефект, коли один поштовх, спровокований владою, спричиняв піднесення національного відродження, що, у свою чергу, вже впливало на австрійську державну політику. Цей взаємовплив вартий окремого дослідження.

Як уже згадувалося, цісарським патентом від 26 лютого 1861 р. проголошувалася нова австрійська Конституція, де згадувались автономні права коронних країв, у тому числі й Буковини. Тут не було положень про права громадян та рівність мов і національностей²¹, що з'явились у Конституції від 21 грудня 1867 р., де, окрім проголошення дуалістичної Австро-Угорської монархії, визнавалося "за всіма народностями рівноправність і кожна народність має право на збереження і плекання своєї національності і мови. Держава визнає рівноправність усіх уживаних у коронних краях мов у школі, уряді й публічному житті"²².

На Буковині ознаки національного відродження проявились спочатку серед румун внаслідок наявності в них національної політичної, економічної, релігійної еліти, що займала панівне становище в краї взагалі і в православній церкві зокрема. Це було важливим чинником їх національної еволюції. Про це свідчать їх постійні намагання відділити Буковину від Галичини і створити румунську автономію у складі Австрії. В результаті їх неодноразових вимог, звернень, петицій 4 березня 1849 р. Буковина була проголошена автономним краєм, хоча реально крайова автономія була підтверджена 26 березня 1861 р. і повністю відповідала інтересам центральних органів влади, а не румунським домаганням²³.

Після революції 1848 р. зусиллями румунських патріотів Арона Пумнула і братів Гормузакі були закладені підвалини румунського національного відродження на Буковині. В 1862 р. утворилася румунська читальня, в травні 1863 р. — товариство румунської культури і літератури, яке почало видавати газету, стало осередком національного життя²⁴ і дома-

галосся, крім літературних, ще й "інших цілей румун Буковини"²⁵ (мається на увазі головна мета румунської еліти на Буковині — створення православної митрополії, що об'єднала б усі, на їх думку, румунські землі Австрії з подальшою трансформацією їх у автономний румунський коронний край). Створення румунської митрополії в Германштадті, що об'єднувала румун Семигородщини та Угорщини, зробили вимоги буковинських румун ще голоснішими.

Основним противником прилучення до неї буковинської православної єпархії був буковинський владика Є. Гакман, який прагнув створити окрему буковинську митрополію. Це протистояння постійно загострювалося, проявом чого був хоча б факт побиття румунами вікон у покоях владики, що було для того часу небаченим інцидентом; шалена кампанія в семигородській пресі, ініціатором якої був місцевий митрополит Шагуна. У відповідь Гакман видав у 1865 р. послання, де розглядав національні і церковні домагання румун на Буковині протягом 1848—1865 рр. Тут він обґрунтував свою позицію щодо шкідливості об'єднання дієцезій тим, що половину його єпархії становили українці, які так само боялися румунської зверхності, як і румуни слов'янської. Приєднання призвело не лише до втрати половини віруючих, а й до появи безчинства і єресей, створення "регіональних партій" і ледь не до громадянської війни²⁶.

Гакман вважав румун невдячними і заявляв: "Я зробив для румунської нації більше, ніж ви всі разом (*румунська еліта*), ви і ваші товариства... Значно більше, ніж для слов'янської (*української*) мови і національності" ²⁷. В цих умовах, коли Гакман опинився сам проти освіченого і могутнього румунського кліру, йому нічого не залишалось, як опертися на українську частину населення, а саме — на духовенство.

Спровокована румунським відродженням проукраїнська діяльність Гакмана, результатом якої стала активізація українського національного руху та створення перших українських тоаариств, підтверджує висновок проф. Р. Шпорлюка про роль появи національних ідей у панівних націй для національного пробудження українців²⁸. Ті, хто вперше сформулював українську ідею, зробили це тоді, коли їм запропонували прийняти іншу національну ідею: російську на Наддніпрянщині в кінці XVIII ст. чи польську в 30-х, а особливо в 1848 р. у Галичині. Рішення "стати українцем" на Буковині було реакцією на пропозицію "стати румуном".

Для того ж, щоб з'ясувати питання про форму, яку прийняло це рішення "стати українцем", слід знову ж звернути увагу на події в Галичині, де з'являються різноманітні часописи, товариства, проходять політичні та культурні акції, йде гостра ідеологічна боротьба з поляками і всередині українського табору, яка і надалі залишалась ідеологічно-культурним донором українців Буковини.

Через Галичину сюди надходили твори Шевченка, Шашкевича, інших авторів, що знаходили небайдужі відгуки у серцях освіченої молоді. Багато буковинців виписували галицьку пресу і самі дописували у "Слово" чи "Правду". Маємо досить свідчень про те, що львівське "Слово" було для більшості буковинської інтелігенції чи не єдиним джерелом знань про національне життя, суспільно-політичний розвиток. Одночасно, наприклад, Ю. Федькович активно спілкувався з газетою народовського напрямку "Правда", яку навіть планував мати органом задуманого товариства "Покрова"²⁹. Проте вплив "Слова" і політичних сил, що стояли за цим часописом, був домінуючим.

Та й самі галичани все більше прибували і залишалися на Буковині, відіграючи свою роль у національному відродженні. Цікавим є один тогочасний допис з Буковини: "...В школі русинів не мало, але в них дух

руський ще дрімає. Так, наприклад, в школі реальній один лише православний учень до русинів признається, інші тянуть до румунів, тільки галичани в тутешніх школах не встилаються свого руського роду..."³⁰. Багато галичан займали в урядових установах, освіті, церкві значні посади і через них на Буковині поширювався рівень національного відродження, досягнутий у Галичині.

Але поряд з позитивними рисами на буковинські терени переносились і негативні риси галицького рутенства — локальний патріотизм, надмірна лояльність до віденського уряду, політичний сервілізм і безхребетність, громадський консерватизм, духовне назадняцтво, наївний хамський "аристократизм, що погорджував усім, що йшло вище...". Як зазначав І. Крип'якевич, саме це рутенство і стало ґрунтом москвофільства³¹, яке з галичанами і "Словом" потрапляє на Буковину і знаходить сприятливий ґрунт в особі консервативного духовенства та частини інтелігенції.

Поява й еволюція москвофільства на Буковині і москвофільства в цілому, є значним комплексом проблем як в часовому, просторовому вимірі, так і стосовно ідеології, значення в українському національно-визвольному русі тощо. Пояснення цього феномена лежить у різних площинах: соціальній, економічній, історико-культурній, духовній, зовнішньо- і внутрішньополітичній. Спробуємо розглянути їх.

1. Соціальний аспект. Як уже згадувалося, соціальна структура українців Буковини складалася в основному із селянства і незначної групи церковно-світської інтелігенції, що не мали значного політичного чи економічного впливу на протипагу німецькому чи румунському панству, чи інтелігенції. Претендуючи на той же ступінь суспільної ієрархії, українські інтелігенти поступались їм і рівнем освіти, і матеріальним забезпеченням. Як влучно зазначив дослідник москвофільства О. Терлецький, вони "хотіли якнайшвидше порівнятись з блискучим панством... Вони дивилися на хлопів з такою погордою, як пани... Вони хотіли бути панами. Цього їм не дали німці — вони чекали цього від Росії"³².

2. Економічний аспект. Однією з підвалин національного відродження є інтереси національної буржуазії, власників засобів виробництва. Саме вони є ґрунтом для домагань автономного утворення, власної держави, що стояла б на сторожі їх інтересів, вони б забезпечували матеріально власну інтелігенцію та політичну еліту. В умовах як Буковини, так і Галичини Австрійська держава захищала інтереси іншонаціональної буржуазії й інтелігенції, фінансову допомогу ж залишалось отримувати лише від єдиного суб'єкта, який хотів і міг її надати через державні чи не державні органи — Росію. Відсутність економічних підвалин національного відродження, опора на селянство, яке лише наближалось до капіталістичних форм власності та ведення господарства і було, по суті, пізньофеодальним, стали однією з причин розквіту москвофільства у 1860—70-х роках. Інтелігенція з аристократичними амбіціями і селянство були практично чужі одне одному — подальша історія національного відродження і "Руської бесіди" у 1870-х роках це яскраво ілюструє. Як зауважував О. Терлецький, москвофіли без будь-якої охоти говорили про боротьбу селян за свій хліб³³. З ходом буржуазної економічної та соціальної трансформації української громади москвофільство швидко занепадало.

3. Історико-культурний аспект є досить складним, об'ємним, різноманітним. Тут і номінативна сторона — різниця між термінами "руський" (як називали себе західні українці) і "русский" - власне "російський", досить невелика, і при бажанні тут можна спекулювати до безкінечності. В на рідній пам'яті збереглися згадки про давню могутню державу — Русь, яка

при відсутності глибоких історичних знань і внаслідок російських фальсифікацій асоціювалась у багатьох західних українців з Росією як єдиним спадкоємцем Київської Русі. Близькість мов, слов'янофільство, високий рівень російської літератури і культури при низькому власному — далеко не повний перелік історико-культурних причин виникнення та існування москвофільства. У розрізі національного відродження останнє можна ототожнити з однією з форм самоідентифікації, з'ясування своєї національної приналежності. Поділяючи москвофільство на політичне і національно-духовне³⁴, ми таким чином можемо пояснити національно-духовне москвофільство як один із шляхів до самопізнання, самоусвідомлення, самоідентифікації. Москвофільство було однією з власних прикмет українського відродження XIX ст.,³⁵ а не лише суто наслідком впливу агентів Москви. Маємо багато прикладів, коли національне невизначені особи спочатку ставали москвофілами, а потім переходили на українські патріотичні позиції. Власне, старорусинство, пануюча у 60-х — на початку 80-х рр. XIX ст. форма москвофільства ~ і була більше національно-духовним, ніж політичним явищем, "внутрішнім пошуком", чого не скажеш про москвофілів 80-х рр. — початку XX ст., які виразно перейшли на панросійські шовіністичні позиції. Однопорядковими явищами із старорусинством можна вважати германо- і полонофільство деяких українців на шляху до національної самоідентифікації.

4. Духовний аспект не менш багатогранний і не вичерпується релігійною єдністю, оскільки лише Буковина була православною, в греко-католицькій же Галичині москвофільство досягло набагато сильнішого розвитку. Причини, знову ж таки за Терлецьким, в тому, що москвофіли "вийшли з старої системи *поліцейської*", вони не мали ні найменшого розуміння, що значить вести самостійну раціональну політику народну і навіть не догадувались, що помочи для народу треба шукати в самому народі..."³⁶. Духовний сервілізм і спонукав до заяви, що Русь Галицька, Київська, Московська, Тобольська є одна-єдина Русь.

5. Зовнішньополітичний аспект. Незважаючи на поразку в Кримській війні, Росія залишалась однією з найсильніших європейських держав і оголосила себе захисником слов'янського світу. Всі пам'ятали похід російських військ в Австрію 1849 р. З іншого боку, Австрія, маючи у своєму складі декілька слов'янських народів, проводила германізаторську політику, чим привертала симпатії малознайомих з російськими реаліями слов'ян, особливо русинів, до Росії. Поразка Австрії у війні з Пруссією, зовнішньополітичні труднощі Габсбургів привели до появи надій на розпад імперії. У Росії також постійно на неофіційному, а іноді і на офіційному рівнях лунали заяви: "...Земля ця (*Прикарпаття*) -- земля російська православна, власність батьків і відповідно спадок... Це наша фортеця"³⁷. Москвофіли вірили, що за їх плечима стоїть Росія, і ця віра підтримувала їх існування³⁸.

6. Внутрішньополітичний аспект. В усіх західноукраїнських землях українці були приблизно в однаковому внутрішньополітичному становищі. В цих регіонах керували пануючі нації (поляки, угорці, румуни), а українці, не маючи підтримки з боку австрійського уряду і власних економічних підвалин, не могли добитись елементарних політичних прав. У цих умовах єдиною реальною, як їм здавалося, силою, на яку можна опертись у боротьбі з поляками чи румунами, була Росія, агенти якої і справді проявляли інтерес і готовність допомогти у внутрішніх конфліктах.

Безперечно, що це не повний перелік причин виникнення й розвитку москвофільства. Ця проблематика ще потребує осмислення, зокрема,

щодо ролі москвофілів в українському русі. Але все ж констатуємо, що на кінець 60-х років XIX ст. внаслідок галицького впливу серед української буковинської інтелігенції пануючою ідеологією стає москвофільство.

(Далі буде)

¹ K a i n d l Raimund Friedrich, Manastyrski Alexandr. Die Rutenen in der Bukowina. Erster Teil. — Czernowitz, 1889. — S. 22; Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковский А. Буковина, її минуле і сучасне. — Париж—Філадельфія—Дітройт, 1956. — С. 214, 237—239; Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980. — С. 146—147.

² Квітковський Д. та ін. Назв. праця. — С. 426.

³ Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. — Харків, 1928. — С. 56.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У двох томах. — К., 1994. — Т. 1. — С. 413.

⁵ Нариси з історії Північної Буковини. — С. 148—149.

⁶ Worobkiewicz Eugen. Die geographisch-statistischen Verhältnisse der Bukowina nebst einigen vergleichenden statistischen Tabellen. — Lemberg, 1893. — S. 84—109.

⁷ K r a v c h e n k o Bohdan. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. — Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1985. — p. 44—45.

⁸ К а р б у л и ц ь к и й І л я р і й. Розвій народного шкільництва на Буковині. — Башківці, 1907. — С. 3—74.

⁹ Там же. — С. 37; Нариси з історії Північної Буковини. — С. 116; С м а л ь - Стоцький С. Буковинська Русь: Культурно-історичний образок. — Чернівці, 1897. — С. 80.

¹⁰ Державний архів Чернівецької області (далі — ДАЧО), ф. 3, оп. 2, спр. 6229, арк. 3—5.

¹¹ Там же, спр. 5004, арк. 11, 19.

¹² К а с ь я н о в Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: соціаль но-політичний портрет. — К., 1993. — С. 41.

¹³ Нариси з історії Північної Буковини. — С. 118; М а к о в е й Осип. Життєпис Осипа Юрія Гординського Федьковича. — Львів, 1911. — С. 245—247; Буковина. — 1901. — 4. 116—117.

¹⁴ Смаль-Стоцький С. Назв. праця. — С. 82—83; Маковей О. Назв. праця. — С. 248.

¹⁵ Д о б р ж а н с ь к и й О., Макар Ю., М а с а н О. Початки українського національного відродження на Буковині (60-і рр. XIX ст.) // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 230.

¹⁶ Зоря Галицька. - 1849. - С. 94-97; Слово. - 1869. - Ч. 9. - С. 1; М а к о в е й О. Назв. праця. — С. 252—255.

¹⁷ Маковей О. Назв. праця. — С. 252—254; Нариси з історії Північної Буковини. — С. 98—100; К в і т к о в с ь к и й Д. та ін. Назв. праця. — С. 54—55; Добржанський О. та ін. Назв. праця. — С. 230.

¹⁸ Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів, 1995. — С. 46—48; К в і т к о в с ь к и й Д. та ін. Назв. праця. — С. 264.

¹⁹ Карбулицький І. Назв. праця. — С. 40—41; Маковей О. Назв. праця. — С. 260—261; Д о б р ж а н с ь к и й О. та ін. Назв. праця. — С. 231.

²⁰ Дмитрієв Євген. Ілюстрована історія Рускої Бесіди в Чернівцях. — Чернівці, Руска рада, 1909. — С. 10.

²¹ Bernatzki Edmund. Die österreichische Verfassungsgesetze. — Wien, 1911. — S. 308.

²² Новосівський Іван. Нариси історії права Буковини і Бессарабії. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. — С. 89—90.

²³ Піддубний Г. Назв. праця. — С. 40.

²⁴ Смаль-Стоцький С. Назв. праця. — С. 233.

²⁵ Die nationale und kirchliche Bestrebungen der Rumaenen in der Bukowina. 1818—1865. Von Bischof Hakman in einem Sendschreiben dargestellt. — Czernowitz: Ruska Rada, 1899. — S. 205.

²⁶ Ibid. — S. 128—129.

²⁷ Ibid. — S. 207.

²⁸ Шпорлюк Роман. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. - 1996. - № 12. - С. 82-83.

²⁹ Маковей О. Назв. праця. — С. 263, 290; Смаль-Стоцький С. Назв. праця. — С. 233; Піддубний Г. Назв. праця. — С. 247.

³⁰ Слово. - 1864. - Ч. 94. - С. 372.

³¹Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. — Львів; Вінніпег, 1948. — С. 664.

³²Терлецький Остап. Москвофіли і народовці 70-х рр. — Львів, 1902. — С. 10-12.

³³Там же. - С. 13.

³⁴Миколаєвич М. Москвофілство, його батьки і діти. Історичний нарис. — Л., 1936. - С. 6-8.

³⁵Млиновецький Роман. Нариси з історії українських визвольних змагань: 1917-1918.-Л., 1994.-С. 18.

³⁶Терлецький О. Назв, праця. — С. 2.

³⁷Гумецкий И. Подкарпатская Русь. — СПб., 1903. — С. 27, 32.

³⁸Терлецький О. Назв, праця. — С. 8.